

КОМУНАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРИТЕТИ РЕАЛІЗАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

Резюме: Досліджено процес становлення комунальної форми власності, з'ясовано проблеми управління комунальною власністю з метою забезпечення органів місцевого самоврядування необхідними фінансовими ресурсами для виконання власних та делегованих повноважень. Запропоновано принципи управління комунальною власністю для забезпечення ефективного функціонування комунального сектора економіки території.

The summary: Becoming communal form of property is explored, the problems of communal property management are found out with the purpose of providing of organs of local self-government by necessary financial resources for implementation of own and delegated plenary powers. Principles of communal property management are offered for providing of the effective functioning of territory communal sector of economy.

Ключові слова: право власності, комунальна власність, органи місцевого самоврядування, управління комунальною власністю, фінансові ресурси, фінансове забезпечення, відчуження комунального майна.

Постановка проблеми. Забезпечення сталого економічного розвитку будь-якої країни базується на органічному поєднанні загальнодержавного та регіонального розвитку. У реаліях ХХІ ст. регіональний розвиток починає суттєво впливати та визначати темпи національного розвитку.

Особливо роль регіонів посилилась, коли економічні можливості регіонів почали відігравати домінуючу роль в окремих галузях економіки, зокрема у сфері туризму, розваг, рекреаційних послугах.

В цілому, сучасний стан місцевого та регіонального розвитку характеризується відсутністю належного матеріального, фінансового, кадрового та іншого ресурсного забезпечення необхідного для виконання завдань і повноважень органів місцевого самоврядування, кризою житлово-комунального господарства, систем енергопаливодозабезпечення і соціальної інфраструктури, поглибленням диспропорцій у соціально-економічному стані територіальних громад і регіонів.

Місцева влада із року в рік змушена працювати в умовах обмеження власних фінансових ресурсів і глибокої залежності від державного бюджету. Місцеве самоврядування залишається приреченим на стагнацію і залишається формальною декларацією, що аж ніяк не відповідає європейським цінностям, які проголошені у Європейській хартії місцевого самоврядування [1].

За таких умов держава мусить втручатися, регулювати та збалансовувати місцеві бюджети, а кожен регіон повинен шукати свої індивідуальні шляхи поповнення місцевих бюджетів в залежності від специфічних особливостей в історико-краєзнавчому плані, природо-ресурсному, майновому і трудовому потенціалі, економіко-географічному положенні.

Незначний перелік місцевих податків та зборів, які є складовою фінансових ресурсів місцевих органів влади, не забезпечує фінансову незалежність місцевих органів влади, що зумовлює потребу в таких фінансових ресурсах, на які може впливати місцева влада. До них можна віднести ті, що формуються в процесі розпорядження майном, яке знаходиться у комунальній власності й становить майнову основу місцевого самоврядування.

Однак, коли правовому режиму майна державної та приватної форм власності приділяється достатньо уваги з боку законодавця, науковців та практиків, то щодо правових питань реалізації права комунальної власності маємо зовсім протилежну ситуацію. Як відомо, комунальна власність – це публічна форма власності, яка належить територіальним громадам та їхнім об'єднанням. Проте конституційний інститут комунальної власності не дістав належного та достатнього законодавчого регулювання; судового захисту; застосування у практиці органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Тому, незважаючи на закріплення рядом законодавчих та нормативно-правових актів певних прав та обов'язків органів місцевого самоврядування, в процесі реалізації ними права власника майна мають місце такі недоліки:

- статус регіонального самоврядування (на рівні областей і районів), окрім задекларованого “представлення спільних інтересів територіальних громад”, залишився за межами конституційно-правового регулювання;

- відсутність чіткого юридичного, організаційного механізму управління комунальною власністю;
- не визначено чітких меж делегування виконавчому комітету повноважень ради (крім питань, які відносяться до виключної компетенції ради) з управління майном, що належить до комунальної власності;
- відсутність єдиного реєстру об'єктів комунальної власності;
- відсутність механізму залучення інвестицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми місцевого самоврядування, зокрема управління комунальною власністю досліджувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями та фахівцями. Окремі аспекти проблематики висвітлені в працях таких вчених, як Г. П. Антонієвої, В.І. Кравченко, О. П. Кириленко, І. О. Луніна, В. М. Опаріна, Р. Педерсона, С. І. Юрія. Так, Педерсон Р. вважає, що на жаль, більшість місцевих органів влади погано розуміють роль майна і можливості його використання в інтересах збільшення прибутків і розв'язання соціальних проблем громади [2, с.2], лише незначне число місцевих органів влади розглядають своє майно як стратегічний актив, яким необхідно кваліфіковано управляти. Нерухомість надто рідко оцінюється як інвестиції, вигода від яких може контролюватися, а тому місцеві органи часто відносяться до нерухомості недбало, тратять її даремно, відмовляючись тим самим від додаткових прибутків.

Окремі дослідники, зокрема В. Гірняк, обґрунтовує необхідність правового регулювання відносин комунальної власності, пропонує його розглядати в напрямку місця і ролі різних джерел конституційного права, співвідношення юридичного і фактичного змісту конституційно-правового регулювання цих відносин в умовах трансформації місцевого самоврядування (від традиційної до інноваційної або європейської моделі його розвитку) [3]. Запропонований напрям наукових досліджень має значні перспективи, оскільки дає можливість виокремити одну із недостатньо з'ясованих проблем місцевого самоврядування: законодавчого врегулювання відносин комунальної власності.

В цілому, конституційно-правовий інститут комунальної власності в Україні переживає кризу, з якої його вивести може тільки нове покоління законодавства про місцеве самоврядування та оновлена практика його застосування і захисту. Це законодавство і практика повинні спиратись не на традиційний, а на ліберальний конституціоналізм, який має утвердитись з реалізацією європейського вибору України та запровадженням європейської моделі політичної системи [4, с.5-14]. Очевидно, що дана тема потребує фундаментальних конституційно-правових досліджень, які б дали змогу прийняти оптимальний варіант законодавства про комунальну власність.

Постановка завдання. Метою даної статті є оцінка окремих аспектів правотворчої діяльності з розроблення законодавчих актів, спрямованих на забезпечення ефективності та гармонійності правового поля України у сфері здійснення повноважень власника комунального майна та обґрунтування основних напрямків удосконалення прийняття органами місцевого самоврядування управлінських рішень з метою забезпечення потреб регіону власними фінансовими ресурсами.

Виклад основного матеріалу. Для докладнішого висвітлення цієї проблематики зупинимось на питанні конституційної історії комунальної власності.

Якщо проводити генезис минулого, то досліджувана форма публічної власності з'являється на українських землях наприкінці XIX ст. у період їх входження до складу двох імперій – Австро-Угорської та Російської. Існування особливої комунальної власності територіальних громад підтверджували й акти Української Центральної Ради та інших вищих органів державної влади періоду національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр.

З перемогою радянської влади на більшій території України (1920-1921) комунальна власність, як і місцеве самоврядування, були скасовані, а сама власність передана у власність радянської держави.

У пострадянський період термін "комунальна власність" вперше з'явився в Законі України "Про власність", прийнятому Верховною Радою України 26 березня 1991 р. Відповідно до ст.31 цього закону, в Україні поряд із загальнодержавною власністю з'явилась і державна комунальна власність як власність окремих адміністративно – територіальних одиниць.

Фактично назва "державна комунальна власність" відображала нерозмежованість об'єктів державної і власне комунальної власності, яка існує, певною мірою й понині [5, с.25].

Суб'єктами права державної комунальної власності було визначено адміністративно-територіальні одиниці, в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських Рад народних депутатів. Закон не визначив вичерпного переліку об'єктів права державної комунальної власності, а тільки зазначав, що таким може бути, крім переліченого у законі, й інше майно, необхідне для забезпечення економічного та соціального розвитку відповідної території.

На виконання закону "Про власність" Кабінет Міністрів України 5 листопада 1991 р. ухвалив постанову "Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно – територіальних одиниць (комунальною власністю)" [6].

Майно, яке перебувало на той час у загальнодержавній власності, передавалось у державну комунальну власність. Однак, воно передавалось областям, а вже області (в особі виконавчих комітетів обласних Рад народних депутатів), відповідно до п.3 даної постанови, розмежовували майно між власністю областей, міст Києва та Севастополя, міст обласного підпорядкування, районів міст Києва та Севастополя за участю виконкомів нижчестоящих Рад народних депутатів. Тобто, безпосередньо області визначали, яке майно відноситься до їхньої власності, а яке передавалось ними на нижчий рівень адміністративно-територіального поділу [7, с. 1].

Така політика держави у галузі формування комунальної власності привела до того, що низові адміністративно-територіальні одиниці – села, селища і міста були поставлені у залежність від областей і фактично відповідала традиційній (номенклатурній) моделі місцевого самоврядування, що поступово складалась.

Конституція України 1996 р. уточнила форми власності в державі: вона визнала комунальну власність як самостійну і незалежну від держави форму публічної власності. Про це йдеться у ст. 41 Конституції. Відтак значною мірою втратив юридичну силу закон "Про власність". Регулювання відносин власності закріплене в Конституції України, яка визначила коло об'єктів і суб'єктів права власності (статті 13, 41, 142, 143), рівність усіх суб'єктів права власності (стаття 13), гарантії права власності й обов'язки власників (статті 13, 41) та встановила, що правовий режим власності має визначатися виключно законами України (пункт 7 частини першої статті 92) [7].

Отже, комунальна власність не входить до складу державної, є самостійним об'єктом права власності, управління якою здійснює безпосередньо територіальна громада або створені нею органи.

Законодавчі принципи регулювання правовідносин у цій сфері закріплені, перш за все, у Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні" (далі - Закон), хоча органи місцевого самоврядування, як юридичні особи публічного права, користуються й усіма правами власників, що визначені ЦК України та іншими законами. Так, в Законі, затверджено поняття та зміст права комунальної власності як матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування (статті 1, 16, 60), повноваження сільських, селищних, міських рад щодо відчуження комунального майна, в тому числі шляхом приватизації (пункт 30 частини першої статті 26), повноваження виконавчих органів рад стосовно управління комунальною власністю (стаття 29) та у сфері регулювання земельних відносин (стаття 33), повноваження районних і обласних рад по управлінню об'єктами комунальної власності (пункти 19, 20 частини першої статті 43) [8].

З огляду на зазначене, слід констатувати, що Конституція України закріпила статус комунальної власності як складного конституційно-правового інституту, реалізація якого залежить від багатьох суб'єктів конституційного права: громадян, територіальних громад, органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, тощо. По суті, Конституція заклала такі основи реалізації комунальної власності, які дають змогу з допомогою конституційно-правових важелів гарантувати її належне та конституційне використання.

Проблема управління комунальною власністю полягає в тому, щоб зрозуміти сутність суб'єктно-об'єктних відносин.

Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей.

С. Юрій вважає, що важливо розрізняти функціональні особливості власника, що виступають у вигляді: власника-власника, власника-користувача, власника-розпорядника, особливо в тих випадках, коли ці елементи відносин власності представлені різними фундаторами [9, с. 4].

Таким чином, суб'єктно-об'єктні відносини слід розглядати в площині поділу прав власності на володіння, користування й розпорядження. Володіння виступає як вихідна форма власності, а розпорядження й користування виступають як функції реалізації цілей власника. Відносини власності щодо володіння, користування та розпорядження можуть з'єднуватися в руках одного суб'єкта або бути розподілені між різними суб'єктами.

Особливість управління комунальною власністю полягає в тому, що комунальна власність є власністю відповідних громад, сіл, селищ, міст, а органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до Закону повинні здійснювати правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності.

Основними принципами володіння та користування майном територіальними громадами законодавець визначив доцільність, економність, ефективність, а також непослаблення, в результаті майнових операцій, економічних основ місцевого самоврядування.

У комунальній власності територіальних громад знаходиться досить значна кількість майна. Джерела його походження є різними: створення за рахунок коштів громад, купівля, безоплатна передача із державної форми власності, дарування від фізичних або юридичних осіб, тощо.

Від свого майна територіальні громади отримують доходи, наприклад, коли здають його в оренду чи продають. Водночас, вони як власники повинні нести витрати по утриманню свого майна за рахунок коштів власних бюджетів.

Сучасні реалії України свідчать, що володіючи надзвичайно потужним трудовим потенціалом, природним, рекреаційним, туристичним потенціалом, що є основою місцевого економічного розвитку, його використання є неефективним.

Відомо, що бюджетний процес в Україні жорстко централізований, тому говорити про достатню кількість повноважень органів місцевого самоврядування у цій сфері не доводиться. Більшість територіальних громад фінансово жорстко залежать від держави, а їх бюджети за рахунок власних доходів не покривають навіть необхідного мінімуму власних потреб громад. Недостатність власних бюджетних коштів не дає змоги громадам не тільки вкладати гроші в інфраструктуру, соціальний розвиток відповідних територій, а й часто – на належному рівні утримувати комунальне майно.

Особливо гостро стоїть ця проблема у тому випадку, коли йдеться про майно, що забезпечує життєдіяльність всієї громади чи більшості її мешканців – водогони, газопроводи, об'єкти енергозабезпечення, тощо. Для обслуговування такого майна потрібні не тільки кошти, а й залучення спеціалізованих організацій, що мають відповідних спеціалістів та техніку. Можна йти шляхом створення відповідних комунальних підприємств, але це доцільно для великих та середніх міст, однак ніяк не підходить для сільських, селищних чи малих міських територіальних громад – фінансово та організаційно для них створення таких підприємств є економічно не вигідним.

Однак з огляду на принципи бюджетування, ідеального стану в реальному житті досягнути вдається вкрай рідко. Тому перед органами місцевого самоврядування часто постають питання про відчуження належного їм майна.

У статистичному вимірі протягом 1992 – 2008 рр. в Україні було приватизовано 91000 об'єктів комунальної власності, що складає 76,5% до загальної кількості приватизованих об'єктів за роки приватизації [10, с. 2].

Проте відчуження такого вагомому масиву об'єктів комунальної власності не забезпечило органам місцевого самоврядування достатнього фінансового потенціалу, необхідного для реалізації повноважень.

Намагаючись з'ясувати причини такої ситуації, з точки зору теорії суспільного вибору [11, 12], слід константувати, що рішення про відчуження об'єктів комунальної власності є

результатом взаємодії таких складових: учасників суспільного вибору, правил і процедур, за якими відбувається ухвалення найважливіших рішень, об'єктів, з яких здійснюється вибір.

Для здійснення ефективного суспільного вибору в питаннях реалізації права власності в органів місцевого самоврядування в зазначений період була наявна достатня кількість альтернатив і можливості їх порівнювати. Проте, пріоритети, умови та механізми відчуження майна не визначалися програмами соціально-економічного розвитку територій. В результаті, обґрунтованість прийнятих рішень, їх придатність до оцінювання за економічними критеріями не дають можливості стверджувати, що реалізовані рішення щодо відчуження об'єктів комунальної власності були оптимальними з точки зору ефективності управління ними.

На користь цього твердження свідчить, зокрема, і продовження процесів відчуження комунального майна, які, на сьогоднішній день, здійснюються поза схемами приватизації. Законодавець передбачив, що у випадку відсутності спеціальних законодавчих актів, що регулюють питання відчуження комунального майна, органам місцевого самоврядування слід використовувати за принципом аналогії законодавчі акти, що регулюють питання відчуження державного майна (не змішуючи при цьому правові інститути приватизації та відчуження).

Хоча Закон України "Про приватизацію державного майна" регламентує приватизацію як державного майна, так і об'єктів права комунальної власності, в той же час, відчуження об'єктів державної власності як і комунальної може здійснюватись за процедурами та у спосіб відмінний від приватизації. Так, відповідно до пункту 18 ст.5 Закону України "Про управління об'єктами державної власності" Кабінетом Міністрів України постановою від 06.06.2007 р. №803 затверджено Порядок відчуження об'єктів державної власності, яким визначено процедури та способи відчуження об'єктів державної власності [13].

З огляду на те, що місцева влада з року в рік змушена працювати в умовах обмеження власних фінансових ресурсів і глибокої залежності від державного бюджету, а місцеве житлово-комунальне господарство знаходиться у катастрофічному стані, що сприяє негативним соціальним настроям у суспільстві, органами місцевого самоврядування продовжуються прийматись рішення про відчуження комунального майна без впровадження системи планування та управління бюджетними коштами в середньостроковій перспективі. Здебільшого рішення про відчуження майна та використання коштів від його продажу приймаються без прийняття бюджетних програм, які передбачають обґрунтованість прийнятих управлінських рішень та визначення ефективності використання бюджетних коштів за встановленими показниками. Це свідчить про превалювання фіскальних чинників під час відчуження та управління комунальним сектором економіки.

Сучасна система фінансового забезпечення місцевого самоврядування в Україні скоріше стимулює споживацькі настрої у витрачанні коштів, а не активну мобілізацію коштів з можливих джерел. Вона спрямована на підтримку не самодостатніх (тих, що володіють власною фінансовою базою), а дотаційних територіальних громад та регіонів, оскільки діє правило – чим менше коштів поступає до місцевих бюджетів за рахунок власних джерел, тим більше вилучень слід чекати в наступному бюджетному році. І навпаки, чим менше таких надходжень, тим більше коштів поступає до місцевих бюджетів коштів з державного бюджету. Органи місцевого самоврядування не мають стимулів для більш ефективного розвитку інфраструктури, оскільки вигідніше залишатися реципієнтом, ніж переходити у розряд донорів [14, с. 109-113].

Отже, цілком очевидним на сучасному етапі розвитку України та її регіонів є той факт, що система розробки концепцій, прогнозування, планування і розробка програм соціально-економічного розвитку повинні стати структурно-визначальною складовою загальної системи державного регулювання, дієвим інструментом реалізації економічної політики держави. В них повинен бути представлений розгалужений та узгоджений комплекс перспективних заходів та стратегічних завдань, який уможливило б переведення економіки України на траєкторію економічного зростання.

Висновки. Формування фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування повинне бути побудоване на принципово нових підходах і методах, що визначають політику органу місцевого самоврядування щодо управління об'єктами права комунальної власності, враховуючи особливості кожного регіону.

Для накопичування необхідної інформації щодо наявності та стану використання комунального майна нагальною потребою є створення єдиного реєстру об'єктів комунальної власності. Його створення дасть можливість раціонально перерозподіляти основні фонди між підприємствами та установами у межах комунальної власності, відслідковувати процеси відчуження, пропонувати суб'єктам інших форм власності передачу комунального майна на умовах оренди, оперативніше вирішувати питання матеріально-технічного забезпечення комунальних структур. Все це сприятиме більш раціональному і ефективному використанню наявних ресурсів і потенціалу комунального сектору господарського комплексу відповідної території.

Прийняті заходи з виконання повноважень суб'єкта комунальної власності повинні бути підпорядковані стратегічному плану розвитку території, узгоджуватися із програмами соціально-економічного та культурного розвитку, здійснюватися із розрахунку результатів на довгострокову перспективу на основі належного економічного аналізу.

На нашу думку система управління комунальною власністю будь-якої території має будуватись таким чином, щоб виконувати двоєдине завдання. З одного боку, забезпечити достатню матеріальну інфраструктуру місцевого самоврядування, захистити інтереси комплексного розвитку території як єдиного соціально-економічного організму, сприяти створенню соціально гарантованого життєвого рівня населення і захисту його інтересів як споживача послуг та продукції організацій і підприємств комунальної власності.

З другого – забезпечити ефективне управління майновим комунальним комплексом в умовах розвитку ринкової економіки, виходячи з повної господарської самостійності учасників ринкових відносин, необхідності сприяння підприємству, поширення процесів приватизації та демонополізації.

Для вирішення зазначеного завдання механізм управління комунальною власністю має відповідати таким принципам: 1) узгодження державних, територіальних інтересів з інтересами мешканців території; 2) економічна зацікавленість в ефективній діяльності об'єктів комунальної власності; 3) диференційований підхід до об'єктів комунальної власності з точки зору вибору форм та методів управління; 4) забезпечення організаційно-методичної єдності щодо сукупності об'єктів, які входять до комунального майнового комплексу території; 5) дотримання комплексно-цільового підходу до організації управління та формування відповідних комплексів в організаційній структурі управління стосовно сукупності об'єктів комунальної власності, що мають тісні економічні, виробничо-технологічні та функціональні зв'язки; 6) виключення дублювання функцій в управлінні; 7) підвищення відповідальності керівників різних рівнів управління за ефективне функціонування комунального сектора економіки території.

При цьому до питань обігу належного їм майна органи місцевого самоврядування повинні ставитися надзвичайно відповідально й у випадку відчуження майна, як правило, використовувати наступні принципи:

- недопущення безоплатного відчуження майна (дарування) суб'єктам недержавної форми власності;
- застосування, як правило, конкурентного способу відчуження майна;
- обов'язкове проведення оцінки такого майна.

Такі принципи дають змогу, за інших рівних умов, забезпечити найбільш оптимальні умови майнових операцій для територіальної громади як власника.

Доцільно, щоб у територіальній громаді був відповідний локальний акт, який би регулював питання обігу комунального майна. Однак, навіть у випадку, якщо його немає, дотримання вищенаведених принципів під час операцій із відчуження майна дасть змогу найбільш доцільно, розумно та ефективно розпорядитися власністю територіальної громади.

Поза сумнівами, що найбільш економічно доцільною (після володіння майном самостійно для власних потреб), є передача його у тимчасове платне користування третім особам. При передачі майна у цей спосіб необхідно провести оцінку майна та забезпечити, як правило, конкурентність при прийнятті відповідного рішення радою чи виконавчим комітетом.

Із урахуванням специфіки майна та з огляду на потенційні доходи від його використання, затрати по його утриманню та з інших економічних міркувань, у кожному конкретному випадку зокрема, орган місцевого самоврядування може прийняти рішення про

передачу у строкове користування таким майном і на безоплатній основі з обов'язком користувача підтримувати таке майно у належному стані за власний рахунок.

У цьому випадку економічною вигодою територіальної громади буде те, що майно не втрачатиме своєї економічної вартості, а сама громада залишатиметься його власником.

Таке спрямування політики сприяє збереженню активів громади і їхньому ефективному використанню на комерційних началах приватними інвесторами. Більше того, влада отримує можливість за допомогою договірних відносин оплатного користування нерухомості впливати на вектор економічного розвитку відповідного господарства й діяльність суб'єктів господарювання зокрема.

Тому, цілком логічним видається висновок про те, що найкраще для органів місцевого самоврядування поступово збільшувати належну їм майнову масу з тим, щоб ставати економічно потужнішими та мати змогу за рахунок такого майна підвищувати рівень життя своїх жителів.

З викладеного бачимо, що навіть невеликий аналіз проблем реалізації права власності переконує у тому, що хоча, Конституція України та Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" зробили суттєвий крок в урегулюванні питань управління комунальною власністю, а втім уже кілька років на порядку денному гостро стоїть питання про прийняття першого закону "Про комунальну власність та управління об'єктами комунальної власності", який з позицій уже нового покоління законодавства, заснованого на пріоритеті прав і свобод громадян, вважаємо, врегулює основні питання функціонування цієї форми власності.

Використана література

1. Європейська Хартія місцевого самоврядування (Хартію ратифіковано Законом України № 452 / 97 – ВР від 15.07.97).
2. Pederson R, Establishing real estate asset management system/ICMA (International Citi Management Association). Wash. – Vol. 21. – № 4.
3. Гіряк В. Джерела конституційно-правового регулювання комунальної власності в Україні. – gromada.lviv.ua.
4. Тодька Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. – Харьков: Факт, 2000. – 608 с.
5. Про власність: Закон України від 15.04.1991 № 697 – 12 // Відомості Верховної ради УРСР. – 1991. – № 20, стор. 249.
6. Постанова Кабінету Міністрів України "Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно – територіальних одиниць (комунальною) власністю" від 5 листопада 1991 року №311. Законодательство Украины о местном самоуправлении: Сборник нормативных актов. – Харьков: ООО Одиссей, 2002. – 448 с.
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97 // Відомості Верховної ради України. – 1997. – № 24 (від 25.06.1997), стаття 170.
9. Юрій С. Еволюція власності в умовах становлення ринкових структур. // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 2 (14). – С. 3 – 6.
10. Звіт про роботу Фонду державного майна України та хід виконання Державної програми приватизації у 2008 році // Державний інформ. бюл. про приватиз. – 2009. – № 9. – С. 2 – 12.
11. Бьюкенен Дж. Политическая экономия государства благосостояния // МЭМО. – 1996. – № 5. – С. 46 – 52.
12. Бьюкенен Дж. Сочинения : Пер. с англ. Т. 1 / М.: Таурус Альфа, 1997. – 560 с.
13. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.06.2007 р. №803 "Порядок відчуження об'єктів державної власності". //– Офіційний вісник України. – 2007. – № 43, стор.38, ст. 1734.
14. Василюшин М.М. Міжбюджетні відносини як важлива ланка соціально-економічного розвитку регіонів // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 109 – 114.